

ŞÂFİÎ USÛLCÜLERE GÖRE İSTİDLÂL

Bedri ASLAN*

ÖZ

Hicri beşinci asır, usul tarihi açısından çok verimli geçen bir asırdır. Bu makalemizde hicri beşinci asır ve sonrasında yaşamış Şâfîî usûlcülerin, “edille-i erbâa”dan sonra beşinci delil diye adlandırdıkları istidlâl delili hakkındaki görüşlerini ele aldık. Bu dönemlerde yaşayan usûlcülerin istidlâle dair düşüncelerini, istidlâlle ilgili olarak ileri sürdükleri delilleri, ihtilafları ve istidlâl için zikrettikleri delilleri sunduk. Ayrıca makalemizde istidlal deliline yöneltilen eleştirileri ve bu eleştirilere verilen cevapları işlemeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Şâfîî, Usûl, İstidlâl, Delil, Tartışma

ISTIDLAL ACCORDING TO SHAFİİ' METHODOLOGISTS

ABSTRACT

The fifth century after hijrah is a very fruitful age for the history of methodology. In the thesis we have addressed the views of the famous Shafii' methodologists of the 5th age (after hijrah) and the following periods regarding the evidence of “İstidlâl” (the submission of evidences) named as the fifth evidence by Shafii' scholars after the “four evidences”. The views of the methodologists of these periods regarding the meaning of the term “İstidlâl”, the evidences taken into consideration which from the basis of “İstidlâl”, the disputes rising among them about “İstidlâl” and the examples on this issue are being presented. In addition, the article contains the critics towards the istidlal evidence and the replies to these critics.

Keywords: Shafii', Methodology, Evidence, Disput

GİRİŞ

Bu makale, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'nde İslam Hukuku alanında yapılan bir yüksek lisans tezinden özetlemedir.¹ İslami ilimlerin başında usul ilmi gelmektedir. Usul ilminin tarihte ilk olarak Müslümanlarla gün yüzüne çıktığını söyleyebiliriz. İlk dönem Müslümanları bütün alanlarda başarı gösterdikleri gibi ilmi sahada da büyük başarı gösterdiler. Başarı gösterilen bu alanların başında usul ilmi gelmektedir. Bilindiği gibi usul

Makale Gönderim Tarihi: 01.03.2015, Kabul Tarihi: 19.03.2015

* Dicle Üniversitesi Doktora Öğrencisi, aslan-bedri@hotmail.com

¹ Bedri Aslan, *Şâfîî Usûlcülere Göre İstidlâl*, Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Temel İslâm Bilimleri Bölümü, Danışman Abdülaziz Beki, 2011, (yayınlanmamış yüksek lisans tezi).

alanında hazırlanıp elimize ulaşan ilk usul kitabı İmam Şâfi'nin "Risâle" adlı eseridir. Tedvin döneminden sonra gelen usulcüler usul ilmini daha da geliştirdiler. Bilindiği gibi edillei erbaa dediğimiz Kitap, Sünnet, İcma ve Kıyas'ın dışında her mezhebin başvurduğu bazı usulî deliller bulunmaktadır. Bunlardan birisi de Şâfiîlerin geliştirdikleri istidlâl delilidir. İlk önce bu delilin tanımını yapıp bu delilin hücciyeti hakkında fıkıhçıların ihtilaf ettikleri noktalar üzerinde durmak istiyoruz.

1. İstidlâlın Tanımı

İstidlâl delilinin mahiyeti ve tanımı konusuna girmeden önce, istidlâl kavramının tarihi seyrine bakmakta fayda vardır. İstidlâl ilk önce luğavî manada, kıyas, içtihad ve istinbat kavramlarını içine alabilecek şekilde kullanılmıştır. Yani başlangıçta bir üst kavram olarak kullanılmıştır.

Nitekim DİA'da, şu bilgiler yer almaktadır. İmam Şâfi, bütün icthad faaliyetini hukukî meselenin çözümünde sistematik akıl yürütme şeklinde nitelendirilebilecek olan kıyastan ibaret görmesi, kıyasın da naslarda yer alan hükümlere benzerlik kurularak yapılabileceğini, Müslümanın karşılaşacağı her problemin çözüm yoluna delâlet eden bir delilin Allah'ın kitabında bulunduğunu, ona ilişkin bilgiye de ancak nas ve istidlâl ile ulaşılabileceğini belirtmesi, istidlâl dışında dinde söz söylemenin Resûlullah'tan başka bir kimseye caiz olmadığını ifade etmiştir. Çoğu yerde de istidlâl, içtihad, kıyas ve istinbatı eş anlamlı olarak kullanması birlikte göz önüne alınırsa onun istidlâle "nastan sistematik akıl yürütme ile çıkarımda bulunma" anlamı yüklediği ve onu âdetla kıyasla eşitlediği söylenebilir.²

Fıkıh usulünün tarihine göz attığımızda usûl kurallarının tedrici bir yol aldığını müşahede etmekteyiz. Bu usûl ve kuralların âlimler tarafından benimsenip usûl kitaplarında yer almaları ise uzun bir zaman almıştır. Bununla birlikte uzun ve şiddetli münakaşaların sonucunda bu usûlî ve fikhî kurallar, hak ettikleri konuma kavuşmuşlardır. İstidlâl delili de diğer deliller gibi genel anlamından kopartılarak özel bir manaya has kılınmıştır. İstidlâl kavramının fikhî bir terim olarak kullanımına ancak hicri V. asırda rastlıyoruz.

1.1. İstidlâlın Sözlük Anlamı

İstidlâl kavramının sözlük anlamını verip sonra usûlcüler arasındaki ıstılahi manasını sunacağız.

İstidlâl kelimesi, (دل), maddesinin istidlâl kalıbındaki mastarıdır. İlk dönem sözlüklerinde istidlâl kelimesinin kullanımına rastlanmamaktadır. Bu durum istidlâl kelimesinin sonradan türetilmiş bir kelime olarak Arapçaya girdiğini göstermektedir. Lisânu'l-Arap'ta İbn Manzûr (v. 711/1311)'un, istidlâl kalıbını kitabına almayarak yalnız delle (دل) fiilini delleltu bi haze't-tarik (دللت بهذا الطريق) yani "yolu tanıttım"³ şekilde kullanması zikrettiğimiz hususu desteklemektedir.

² Ferhat Koca, "İstidlâl" Mad. DİA, 1995, XXIII/324.

³ Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, (v. 731/1330), *Lisânu'l-Arab*, Kitâbül-Meârif, Kahire, ty, II/1414.

Hicri sekizinci asırda yaşamış olan İbn Manzûrun istidlâl sözcüğünü kitabına almaması dikkat çekici bir durumdur.

Gerek "Lisânu'l-Arab"ın gerekse diğer dilcilerin delle fiilini kullanırken istidlâl kelimesine yer vermemeleri iki şekilde izah edilebilir: Bu durum, ya istidlâl kelimesi söz konusu dilcilerin yaşadığı çevrede kullanılmamasından ya da dilcilerin izledikleri özel bir metod ve tutumdan kaynaklanmaktadır. Câbirî'nin aşağıdaki ifadeleri söylediğimiz hususu teyid etmektedir: "Lisân'u-l-Arab'ta delle bahsinde istidlâl kelimesi bulunmamaktadır. Bunun sebebi, Lisânu-l-Arab'ın özel bir sözlük olmasındadır. Çünkü Lisânu-l-Arab kendi dönemine kadar geliştirilmiş Arapçayı değil, Hz. Peygamber'in döneminde kullanılan Arapçayı dikkate almaktadır. Bu yüzden istidlâl kelimesini kullanmamış olabilir."⁴

Cürcanî, "Tarifât" adlı kitabında istidlâlî şöyle tarif etmektedir: İstidlâl, ister eserden müessire (innî), ister müessirden esere (limmi), ister eserden esere olsun bir medlûlü ispat etmek için ortaya konulan delildir.⁵

Cürcanî'nin istidlâla getirdiği tanım, mantık ilminde kullanılan istidlâlın tanımına benzemektedir. Ayrıca Cürcanî'nin tanımında işarîde olsa akla atıf vardır. Bu durumu usulcülerin ıstilahî olarak kullandıkları istidlâl tanımında daha açık görüyoruz.

1.2. İstidlâlın İstilahî Tanımı

Elimizde bulunan kaynaklara baktığımızda istidlâl kavramının hicri V. asra kadar ıstilahî anlamda kullanılmadığını müşahede ettik.⁶ Fıkıh usulünü bir bilim haline getiren ve ilk usûl yazarı İmam Şâfî'nin kitaplarına baktığımızda, İmam Şâfî, istidlâl sözcüğünü kullanırken, bir fıkıh terimi manasında değil de lügavî manasında kullandığını görüyoruz. İmam Şâfî, "er-Risâle" adlı usul kitabında istihsân bahsinde şöyle der: "kıyasa başvuracak kimse, duruma göre Rasullah'ın sünnetiyle istidlâl eder; Sünnette (hadis), bulmasa Müslümanların icmâsiyle istidlâl eder; bir icmâ bulmasa kıyas ile istidlâl eder."⁷ Hatta İmam Şâfî'nin istidlâl sözcüğünü kıyas ve istinbat kavramlarını kapsayacak şekilde kullandığını da görmekteyiz. Dolayısıyla istidlâl kavramını ıstilahî manasında kullanıldığı hicri beşinci asır ve hicri beşinci asırdan sonra gelen fakihlerin görüşleri doğrultusunda tanımını yapacağız.

1. Hicri beşinci asrın Şâfî fakihleri istidlâlî aşağıdaki gibi tarif etmişlerdir.

⁴ Muhammed Âbid Cabiri, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı, Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Analizi*, Çev. B. Köroğlu, H. Hacak, E. Demirli, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999. s.19.

⁵ Ali b. Muhammed b. Ali Ebu'l-Hasen es-Seyyid eş-Şerîf, el-Cürcânî (v. 816/1413), *et-Ta'rifât*, yy, ty, s. 7.

⁶ Muhammed b. et-Tayyib Kadî el-Bakillânî (403/1012), *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, Muhammed b. Ali b. Et-Tayyib el-Basrî el-Mutezilî, (v. 436/1044), *el-Mutemed fi Usuli'l-Fıkıh*, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî, (v. 204/820), *er-Risâle*

⁷ Muhammed b. İdrîs eş-Şâfî (v. 204/820), *er-Risâle*, Thk. Abdullatif ve Mahir Yasin, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2009, (istihsan bahsi), s. 430.

Cüveynî (v. 478/1085), istidlâli “Üzerinde ittifak edilen bir asla dayanmayan, aklın ilkelerine bağlı kalarak bir hükmü ifade eden münasip manadır”⁸ diye tanımlamaktadır. Cüveynî'nin bu tanımı onun istidlâl ve mesalih-i mürseleyi eşit gördüğünün bir işaretidir⁹ diyebiliriz.

Hicri beşinci asır usulcülerinden olan Sem'ânî, istidlâle şu şekilde bir tanım getirmektedir: "Nass'ın manalarına dayanarak hüküm talep etmektir."¹⁰ Sem'ânî, Cüveynî'nin çağdaşı olup, Cüveynî'nin getirdiği tarifi kabul etmeyerek Cüveynî hakkında beğenmeme (ta'zîf) ifadesi olarak kabul edilen denilmiştir ki (kile) sözcüğünü kullanmaktadır. Bu da her iki usulcünün birbirlerinden haberdar oldukları göstermektedir.

Beşinci asrın önemli fakihlerinden olan Gazzâlî (v. 505/1111), istidlâli şöyle tanımlamaktadır: "Kitap, sünnet ve icmâ gibi kesin bir delilin ret etmediği şer'i hükümlere münasip olan bir manadır."¹¹ Burada Gazzâlî'nin de Cüveynî gibi istidlâli tarif ettiğini görüyoruz.

Hicri beşinci asırda yaşamış âlimlerin tariflerinde çıkan ortak sonuç şudur: istidlâl olarak adlandırılan bir delil var ve bu delil açık olarak hiçbir nass'a dayanmamaktadır.

İstidlâlin tariflerine baktığımızda onu en kısa şekilde tarif eden Sem'ânî'dir. En uzun ve en kapsamlı tarif eden ise İmam Gazzâlî'dir. Bu da istidlâl tanımının aşama aşama geliştiğini göstermektedir.

2. Hicri beşinci asırdan sonra gelen Şâfiî fakihlerin istidlâl tanımı aşağıdaki gibidir:

Âmidî (v. 631/1233), istidlâli, "nass'a, icmâ'a ve kıyas'a dayanmayan delildir"¹² diye tarif eder.

Sübkî (v. 771/1369), istidlâli, "kitap, sünnet, icmâ ve kıyas olmayan" yani bunların dışında olan bir delil olarak tarif eder.¹³

İbnü'n-Neccar'a (v. 972/1564) göre ise, "İstidlâl, nass, icmâ ve şer'i kıyas dışında bir delili ortaya koymaktır."¹⁴

⁸ İmâmu'l-Harameyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah b. Yusuf et-Tâi en-Nisâbüri el-Cüveynî, (v. 478/1085), *el-Burhân fî Usûli'l-fikh "I/II"* Thk. Abdülâzım Mahmud ed-Dîb, Dâru'l-Vefâ, 1997. II/1113.

⁹ Muhammed b. Ali b. Muhammed eş-Şevkânî (v. 1250/1834), *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki 'İlmi'l-Usûl*, Thk. Ebu Hafı Samî b. Arabî el-Eserî, Dâru'l-Fezile, yy, yt, s. 989.

¹⁰ Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdülcabbâr es-Sem'ânî (v. 489/1095), *Kavâtu'u'l-edille fî'l-usûl "I/V"* Thk. Muhammed Hasen İsmail, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997, IV/491.

¹¹ Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid et-Tûsî el-Gazzâlî (v. 505/1111), *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, Thk. Muhammed Hasan Heyto, Dâru'l-Fikir, Dımaşk, 1980, s. 364.

¹² Ebû'l-Hasen Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Amidî (v. 631/1233), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, Dâru's-Sumayî, Riyad, 2003. IV/145.

¹³ Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkafi el-İmam Taceddin Ebi Nasr es-Sübki (v. 771/1370), *Cem'u'l-Cevami "I/II"* (Mahallî şerhiyle beraber), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, II/528.

Hicri beşinci asırdan sonra yaşamış usûlcülerin tariflerini incelediğimizde tek bir şey görüyoruz. O da istidlâlin ne olduğundan daha çok istidlâlin ne olmadığını üzerine durmalarıdır. Bu bilgilerin istidlâli böyle tarif etmelerinin sebebini Âmidî'nin "İhkâm" adlı kitabında bulmaktayız.

Âmidî, bu sebebi bir soru-cevapla şöyle ortaya koymaktadır: "İstidlâlin tarifi yapılırken, istidlâlin hangi tür deliller kapsamına girmediğini ifade etmek yerine söz konusu delillerin tarifini yapıp, bu delillerin istidlâl olmadıklarını açıklamak daha evla değil midir? Şeklinde bir soruya cevaben deriz ki:

"Yaptığımız tarifi daha iyi olma sebebi şudur. Diğer delillerin tanımı daha önce yapıldığı için biz de tanımımızı ona göre yaptık. Ayrıca hafî olanın açık olanla tarif edilmesi caizdir. Açık olanın hafî olanla tarif edilmesi ise caiz değildir."¹⁵

Hicri beşinci asırda yaşamış üç usulcünün istidlâl kavramına getirdikleri tanımlarına baktığımızda şunu görüyoruz. Hicri beşinci asırda istidlâl kavramı ıstilahî manada yeni kullanılmaya başlandığı için bu dönemde yaşamış usulcülerin tanımları arasında fark bulunmaktadır.¹⁶

Hicri beşinci asırdan sonra yaşamış usulcülerin tanımları ise birbirlerine daha fazla benzemektedir.¹⁷ Bu da istidlâl kavramının ıstilahî manada kullanıldığında ondan ne mana kastedildiğinin bilindiğini ve herkesin aynı şeyi anladığını göstermektedir.

2. İstidlâlin Hücciyeti

Fakihler, istidlâlin tarifini yaparken istidlâlin tarifinde anlaşılmadıkları gibi istidlâlin bir delil olup olmadığı konusunda da anlaşmamaktadırlar. Fakihlerden kimileri usûl kitaplarında istidlâlin hücciyeti hakkında âlimlerin ihtilâf ettikleri noktaları naklederken kimileri de bu ihtilâfları aktarmadan, istidlâl konusunu kitabında işlemektedir. Aşağıda istidlâl delili hakkında fakihlerin farklı görüşlerini zikretmeye çalışacağız.

Yaptığımız araştırmada âlimlerin çoğunun istidlâl hakkındaki ihtilâfa değinmedikleri görülmektedir. Örneğin Âmidî,¹⁸ Şîrâzî¹⁹ ve Sübkî²⁰ gibi usûlcüler, istidlâl hakkındaki ihtilâfa değinmeden doğrudan istidlâl konusunu ele almaktadırlar. Gazzâlî ise istidlâl hakkındaki

¹⁴ Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz el-Fütühî Ebû Bekr (Ebü'l-Bekâ) İbnü'n-Neccâr, (v. 972/1564), *Şerhu'l-Kevbebi'l-Münîr* "I/IV" Thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd, Dâru'l-Fikir, Dimaşk, 1980, IV/397.

¹⁵ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, IV/145.

¹⁶ Sem'ânî, a. g. e. II/491; bk. Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, s. 364.

¹⁷ Sübkî, *Cem'u-l-Cevamî*, II/528; bk. Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, IV/145.

¹⁸ Âmidî, *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, IV/145.

¹⁹ İbrahim b. Ali b. Yusuf Ebû İshâk el-Fîrûzâbâdî eş-Şîrâzî (v. 476/1083), *el-Lüma' fî Usûli'l-Fıkıh*, Birinci Baskı, Dâru İbn Kesir, Beyrut, 1995, s. 246.

²⁰ Sübkî, *Cem'u-l-Cevamî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 2003, s. 107.

tartışmanın detayına girmez.²¹ Cüveynî²² ve Semânî²³ ise istidlâl hakkındaki tartışmayı geniş bir şekilde ele almaktadırlar.

İbnü'l-Hümâm; "Tahrîr" adlı kitabında istidlâl hakkındaki ihtilâfa değinirken şu açıklamayı yapmaktadır: "Kıyas'ı aslî bir delil sayan âlimlere göre, dört aslî delil üzerinde ittifak vardır. Diğer şer'î delillerde ise ihtilâf bulunmaktadır." İbnü'l-Hümâm, ihtilâflı delillerden bir kaçını saydıktan sonra "onlardan birisi de istidlâldir." diye görüşünü ortaya koymaktadır. İstidlâlin kısa bir tarifini yaptıktan hemen sonra da istidlâlin üç kısma ayrıldığını söylemektedir. Bunlardan birincisi öncekilerin şeraiti (şer'u men kablênâ) diğer ikisi ise istishâb ile telâzumdür.

İbnü'l-Hümâm; bu açıklamalarının akabinde Âmidî'nin bu konudaki görüşlerini açıklayıp şu eleştirileri getirmektedir. "Senin saydığın bu deliller kitap, sünnet, icmâ ve kıyas'tan ayrı bir delil değildir. Ayrıca senin bu anlattıkların olsa olsa herhangi bir delili ortaya koyma yöntemleri olabilir demektedir." İbnü'l-Hümâm, öncekilerin şeriatini kitap ve sünnete, sahabenin sözünü sünnete, istishâbı de önceden sabit ve sürekli olan asl'a dayandırır.²⁴

Cüveynî, istidlâlin tarifini verdikten sonra âlimlerin istidlâl hakkındaki görüşlerini üç kısma ayırmaktadır:

1. İstidlâli kabul etmeyenler: Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî (v. 403/1013) ve bir grup kelamcılar istidlâli bir delil olarak kabul etmezler. Onlara göre, bir kaynağa dayanmayan hiçbir delil kabul edilmez. Yalnız bir asla dayanan manalar delil olarak kabul edilmektedir.²⁵

2. İstidlâli delil kabul edip de aşırı bir şekilde kullananlar: Bunlardan birisi İmam Malik (v. 179/795)'tir. İmam Malik, bazen aşına olunan maslahatlardan bazen de şeriatın yüce değerlerinden uzak olan maslahatları dikkate alarak istidlâl delilini aşırı bir şekilde kullanmıştır. Cüveynî'ye göre, İmam Malik'in maslahatları geniş bir perspektifte ele alması onu mesnetsiz bir delili edinme tehlikesiyle baş başa bırakabilir.²⁶

3. İstidlâli kabul edenler: İmam Şâfiî ve Ebû Hanife'ye bağlı fakihlerin çoğuna göre, hakkında ittifak bulunan bir asla dayanmasa da istidlâl delil olarak kabul edilebilir mahiyettedir. Yalnız bu fakihler, İslâm'ın aslî delillerinden uzak herhangi bir delili de kabul etmezler. Bunlar, hükümleri yalnız şari'in muteber saydığı maslahatlara dayandırır.

²¹ Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, s. 364.

²² Cüveynî, *el-Burhân fî Usûli'l-fıkıh*, s. 1113.

²³ Sem'ânî, *Kavâti'u'l-edille fi'l-usûl*, IV/491.

²⁴ Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdülhamid es-Sivasî el-İskenderî (v. 861/1457), *et-Tahrîr fî 'İlmi'l-Usûl "I/IV"* (İbn Emiru'l-Hâcc ve Emir Padişah şerhi ile birlikte), IV/167.

²⁵ Cüveynî, *a. g. e.* I/1113.

²⁶ Cüveynî, *a. g. e.* I/1113.

Cüveynî, istidlâl delili hakkındaki ihtilâfı üç kısma ayırıp bu ihtilâfin taraftarlarının kimler olduğunu belirttikten sonra istidlâlê karşı ciddi itirazda bulunanların delillerini de zikretmektedir. İstidlâl delilini kabul etmeyenlerin ona yönelttikleri eleştirilere de tek tek cevap vermektedir. İstidlâlî reddedenlere cevap verirken cevap içerisinde İmam Malik'e de çatıp ona da cevap vermeye çalışmaktadır. Ayrıca istidlâlî kabul edenlerin delillerinden de geniş ölçüde bahsetmektedir.²⁷

İstidlâlî delil oluşunu reddedenlerin öne sürdükleri delillerin, özellikle de Kadı Ebû Bekr'in eleştirilerinin neler olduğunu ve Cüveynî'nin ona verdiği cevaplara değindikten sonra, istidlâlî bir delil olarak kabul edenlerin delillerine ve verdikleri örneklere değinmek istiyoruz.

2.1. İstidlâlî Hüccet Kabul Etmeyenlerin Delilleri

Kadı Ebû Bekir el-Bâkılânî, istidlâlî bir delil olarak kabul etmemektedir.²⁸ Bâkılânî öne sürdüğü tezi ispat etmek için şöyle bir delil getirmektedir. "Kitap ve sünnetin birer delil oluşları kabul görmüştür. İcmâ da onlara dayanmaktadır. Kıyas ise eğer icmâ'a dayanıyorsa o da kabul edilebilir. İstidlâl ise üç asıl (الاصول الثلاثة) dediğimiz kitab, icmâ ve sünnetten hiçbirisi istidlâlî bir delil olduğunu söylemediği gibi ona şahitlik de etmemiştir. Hiç bir aklî delil de istidlâlî bir hüccet olduğuna delalet etmez. Bâkılânî'ye göre yukardaki açıklamalardan çıkan sonuç şudur: İstidlâl ile amel edileceğine dair bir delilin olmayışı istidlâl ile amel edilmeyeceğine dair bir delildir."²⁹

Ayrıca Bakılânî, konuyla ilgili olarak şu delili de getirmektedir. "Usûl ve nass, söz konusu olan manaları (istidlâl delilini kabul edenlerin dayanağı olan manayı kasteder) içine alıyor ve onları belirliyorsaa o zaman bu manalar şari'in belirlediği sınırlar içerisinde kalır ve aslî delillere rücu eder. Dolayısıyla istidlâl deliline ihtiyaç kalmamaktadır. Eğer kastettikleri manaların bir usule dayanmasının zorunlu olmadığı görüşü öne sürülse o zaman bu manalar belirlenmez. Buna binaen delil getirme meselesi çığırından çıkar ve neticede şariat insanların görüşüne tâbi olur."³⁰

Bakılânî, eleştirilerine şöyle devam eder: "Netice olarak akıl sahipleri Peygamberlerin yerini alır. Bu durumda insanların öne sürdükleri görüşler şeriata nispet edilmez. Bilakis bu şeriata ortadan kaldırmak, herkesin kendi görüşüyle amel etmesi demektir. Ayrıca zaman değişiyor bununla birlikte insanlar da değişiyor, bu da insanların kendi görüşlerine tâbi olurken selefî takip ettiği yoldan çıkmak anlamına da gelmektedir."³¹ Bakılânî'nin eleştirilerine katılmak mümkün değildir. Zira bu asli delillerin dışında kalan bütün delilleri reddetmek ve yeni meydana gelen meselelerin hükümsüz kalması manasına gelir ki bu da

²⁷ Cüveynî, a. g. e. I/1114.

²⁸ Muhammed b. Tayyib b. Muhammed Ebû Bekr el-Basrî el-Bâkılânî (v. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, Thk. Abdülhamid b. Ali Sekkâf, Beyrut, 1998, s. 225.

²⁹ Cüveynî, a. g. e. I/1115.

³⁰ Cüveynî, a. g. e. I/1115.

³¹ Cüveynî, a. g. e. I/1119.

şeriatın istemediği bir durumdur. Bununla birlikte bu delilleri kabul edenler hava ve nefesine değil muteber manalara tabi olmaktadır.

2.2. İstidlâli Hüccet Kabul Edenlerin Delilleri

İstidlâli şer'î bir delil olarak görenlerin başında İmam Şâfiî gelir. Cüveynî "Burhân" adlı usul kitabında İmam Şâfiî'nin istidlâl delilinin var olduğunu ispat etmek için getirdiği delilleri şöyle nakletmektedir:

İmam Şâfiî, "Biz kesin olarak biliriz ki Hz. Peygamber'in (s.a.s.) getirdiği şeriata göre hiçbir mesele yoktur ki Allah'ın vaz' ettiği hükümlerin kapsamına girmesin"³² demektedir.

İmam Şâfiî sözünü şu şekilde sürdürmektedir: "Biz kesinlikle burada şunu da söyleyebiliriz ki gelip geçmiş hiçbir âlim, hiç bir olay hakkında Allah'ın hükmü yoktur dememiştir. Allah'ın teşri damgasını taşımayan bir olay mümkün olsaydı tarihsel âdet gereğince böyle bir vakianın tarih tarafında kaydedilmesi gerekirdi. Bu da vaki değildir. Sonuç itibariyle selef âlimlerinin, hakkında nass bulunmayan yeni meseleler hakkında içtihat ettikleri sabittir. Hatta farazî meseleler hakkında da hüküm verme yolunu göstermek için çabaladıkları kaynaklarda geçmektedir."³³

Nitekim insaf gözüyle bakan kişi, selef âlimlerinin, meseleler hakkında fetva verirken bazı meseleler hakkında Allah'ın hükmü vardır, bazıları hakkında da Allah'ın hükmü yoktur mantığıyla fetva vermediklerini görür. Bu tespitlere binaen deriz ki eğer hükümlerin kaynağı nass ve nassların manalarında münhasır olsaydı, içtihat kapısı ardına kadar açılmazdı. İctihat kapısının kapalı olması, birçok meselenin çözümsüz kalmasına sebep olurdu.³⁴ Bu da şeriatın evrensel ve sonsuz olma özelliğine ters düşmektedir.

İmam Şâfiî, görüşünü desteklemek için şu delilleri getirmektedir. "Sahâbenin hayatına bakan kişi, hakkında nass bulunmayan bir mesele kendilerine intikal ettiğinde mesele hususunda her hangi bir aslın (delil) olup olmadığını araştırmadan, içtihada başvurduklarını görür. Zikredilen bütün bunlar bizi istidlâl delilinin var olduğunu kabule sevk etmektedir."³⁵

İmam Şâfiî'nin yukarıdaki sözlerinden aşağıdaki hususlar anlaşılmaktadır: Nassların sınırlı ve olayların sınırsız olmasından dolayı birçok meselenin hükmü açık olarak nasslardan anlaşılmamaktadır. Buna binaen sahabeye bir mesele geldiğinde onun hakkında içtihat edip meseleyi çözüme kavuştururlardı. Sahabenin bu davranışı gösteriyor ki kitap ve sünnette delili bulunmayan meseleler hakkında içtihat etmek gerekmektedir. İşte sahabeler tarafından yapılan bu içtihada istidlâl denilmektedir.

³² Cüveynî, *a. g. e.* I/1116.

³³ Cüveynî, *a. g. e.* I/1116. İmam Şâfiî istidlâlî özel bir delilden daha çok kıyas ve içtihadı içine alacak şekilde genel bir yöntem olarak ele almıştır. Şâfiî, *er-Risâle*, s. 430.

³⁴ Cüveynî, *a. g. e.* I/1117.

³⁵ Cüveynî, *a. g. e.* I/1118; bk. Sem'ânî, *a. g. e.* IV/495.

Mesela İmam Şâfiî'ye göre bir erkeğin, kendisinden ricî talâkla boşanan kadına yaklaşması (cinsi münasebete bulunması) haramdır.³⁶ Bu konuda asli bir delil bulunmamaktadır. Fakat İmam Şâfiî istidlal deliline dayanarak bu hükmü beyan etmiştir.

Cüveynî, zikredilen örnek hakkındaki ihtilâfları naklederken İmam Şâfiî'nin görüşünü destekler mahiyette şöyle der:

İmam Ebû Hanife'ye göre, bir erkeğin ricî talâkla boşanan hanımına yaklaşmasında hiç bir sakınca yoktur. İmam Şâfiî'ye göre ise bu haramdır. İmam Şâfiî'nin delili daha isabetli görünmektedir. Zira şari, boşanan kadınının rahminin boş olduğunun anlaşılması için iddet beklenmesini istemektedir. İddetle cinsi münasebetin bir arada bulunması ise şari'in gerçekleşmesini istediği maksada ters düşmektedir.³⁷

Hulasa İmam Şâfiî bunları söylerken belli bir asla dayanmadan, içtihat edip genel kaidelere başvurmuştur.³⁸ Bu şekilde yapılan içtihada ise istidlâl denir.

3. İstidlâlin Taksimi ve Örnekleri

İstidlâl delilinin hicri beşinci asırdan sonra daha yaygın kullanılması sebebiyle, yapılacak taksimatta bu hususun göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Buna göre istidlâlin kısımlarını dönemlere göre hicri V. Asır ve hicri V. Asırdan sonra olmak üzere ikili bir taksimi yapabiliriz.

3.1. Hicri V. Asır Usûlcülerine Göre İstidlâlin Taksimi

Cüveynî "el-Burhân" adlı eserinde istidlâlin tarifini verdikten sonra usûlcülerin istidlâl konusundaki görüşlerini ele alır ve istidlâlin delil olduğuna dair bir kaç örnek vermektedir. Ancak istidlâlin kapsadığı delilleri açık bir şekilde zikretmez. İstidlâl delilini kapalı olarak üç alt başlık altında işlemektedir. Bu alt başlıklar şunlardır: Makbul istidlâli tartışmalı istidlalden ayıran metot, istidlâle gelen eleştiriler ve istishâbu'l-hâl'dir.³⁹ Şevkanî (v. 1250/183), "İrşâdu'l-Fuhûl" adlı eserinde, Cüveynî ve Sem'ânî'nin mesalih-i mürsele hakkında istidlâl ismini kullandıklarını ifade etmektedir.⁴⁰ Binaen aleyh, Cüveynî ve Sem'ânî'nin bazı delilleri istidlâl bahsi kapsamında işlemeleri istidlal delilinin ne kadar kapsamlı olduğunu ve o dönemde istidlal delilinin konumunun net olarak belli olmadığını göstermektedir.⁴¹

Sem'ânî, "Kavatu'l-Edille" adlı eserinde konuya istidlâlin tarifıyla başlar. İstidlâl hakkında yapılan ihtilâflara değinir. İstidlâl bahsi kapsamında yalnız istihsânı zikreder.

³⁶ Cüveynî, a. g. e. I/1123.

³⁷ Cüveynî, a. g. e. I/1122; bk. Sem'ânî, a. g. e. IV/498.

³⁸ Cüveynî, a. g. e. I/1123.

³⁹ Cüveynî, a. g. e. I/1135.

⁴⁰ Şevkânî, a. g. e. s. 989.

⁴¹ Sem'ânî ve Cüveynî istidlâl delilini maslahata dayandırarak ortaya koymaktadır. Bu da İstidlâl ve mesalih-i mürseleyi bir gördükleri anlaşılmalıdır. Sem'ânî, Kavâtü'l-edille fi'l-usûl, IV/492; bk. Cüveynî, a. g. e. I/1123.

İstihşânın tarifi ve hakkındaki ihtilâflı noktaları geniş bir şekilde ele alır.⁴² Şîrâzî'nin istidlâl delili kapsamında zikrettiği delilleri Sem'ânî, "kitabu'l-icmâ'dan" sonra zikretmektedir.⁴³ Bu durum Yukarda değindiğimiz gibi Semânî'nin istidlâl delili ile mesalih-i mürseleyi bir görmesinden kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla hicri beşinci asırda yaşayan fakihlerin arasında istidlâl delili hakkında görüş birliği bulunmadığı gibi istidlâlin kapsam alanı da net değildir.

Beşinci asrın önemli usûlcülerinden Ebû Hamid el-Gazzâlî, "el-Menhûl" adlı usûl kitabında, istidlâlî tarif ettikten sonra istidlâlin kısımlarının çokluğundan söz ederken şunları zikreder: "Bazen mürsel bir mananın külli bir kuralı ifade ettiğini görürüz. Bazen de cüzi bir hükmü ifade edebilir. Bazen illetin zıddından, bazen de şarî'in amacından istidlâl delili ortaya çıkabilir. Dolayısıyla istidlâlin kısımları yalnız şunlardır, diyemiyoruz."⁴⁴ Gazzâlî diğer âlimlerin aksine istishâbı ve istihşâm istidlâl'in alt başlığı kapsamında değil de ayrı bir başlıkta zikretmektedir.⁴⁵

Gazzâlî, "el-Mustasfâ" adlı eserinde aslî delilleri sıralarken dördüncü delil olarak, delilu'l-akl ve istishâbı zikretmektedir. İstishâb delilini açıkladıktan sonra "Meseletun" (مسألة) başlığıyla iki konuyu daha ele almaktadır. O konulardan biri; ihtilâflı konularda istishâbu'l-icmânın olmaması, diğeri ise inkâr edenin ispatla yükümlü olması konusudur.⁴⁶ Gazzâlî bu bahsin sonunda dört konudan oluşan bir hatimeye (خاتمة) yer vermektedir. Bu hatimenin içinde olan konular ise şunlardır: Öncekilerin şeriati, sahabenin sözü, istihşân ve istislâhdır.⁴⁷ Bu eserde de Gazzâlî istidlâl kavramını bir delille sınırlamadan genel manada kullanmaktadır.

Hicri beşinci asırda yaşayan Şâfiî usûlcülere göre taksimini verdiğimiz istidlâl deliline baktığımızda Şâfiî usûlcülerin, istidlâl delili kapsamında görüş birliğine varmadıklarını görüyoruz.

3.2. Hicri V. Asırdan Sonra Yaşayan Usûlcülerin İstidlâl Taksimi

Hicri beşinci asırdan sonra yazılan usûl kitaplarına baktığımızda bu kitapların istidlâlî daha düzenli bir şekilde ele aldıklarını görmekteyiz. Keza istidlâl delili kapsamına giren kısımları da açık bir şekilde zikretmişlerdir.

Hicri yedinci asrın usûlcülerinden olan Beydâvî'nin "Minhacu'l-Vusûl" adlı usûl kitabını incelediğinizde ihtilâflı delilleri (istidlâlî) düzenli şekilde ortaya koyduğu görülmektedir. Beydâvî, ihtilâflı konuları kabul edilen ve kabul edilmeyen deliller diye iki kısma ayırır. Akabinde de bu iki kısmın kapsamına giren delilleri tek tek açıklar. Beydâvî

⁴² Sem'ânî, *a. g. e.* IV/491.

⁴³ Sem'ânî, *a. g. e.* IV/364.

⁴⁴ Gazzâlî, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, s. 365.

⁴⁵ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/406-467.

⁴⁶ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/412-421.

⁴⁷ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/434.

yaptığı taksimatta aynı şekilde istidlâl kapsamına giren ve girmeyen delilleri de açık olarak zikretmektedir.⁴⁸

Hicri yedinci asır usûlcülerinden Âmidî, istidlal delilini açık olarak kabul edip istishâb, talazüm, sebep, şart, mani ve delilin olmayışına bağlı olarak hükmün yokluğu olarak altı kısma ayırmaktadır. Âmidî, bu delilleri makbul deliller arasında zikrederken öncekilerin şeriatı, sahabenin mezhebi, istihsân ve mesâlih-i mürseleyi de makbul olmayan deliller arasında zikretmektedir.⁴⁹

Hicri sekizinci asrın usûlcülerinden olan Zerkeşî (v. 794/1391), "el-Bahru'l-Muhît" adlı usûl eserinde "İhtilâflı Deliller Kitabı" başlığı altında dolaylı olarak istidlal delilinden bahsetmektedir. Zerkeşî, bu kitapta istidlâl'in on dokuz çeşidinden bahsetmektedir. Bir şeyin fesadının ona dair delilin bulunmamasına bağlanması, bir şeyin benzerinin fasit olmasının o şeyin fasit olmasına delil olması, delil yokluğunun hükmün yokluğuna delil sayılması, istikrâ, "faydalarda asıl olanın izin, zararlarında ise asıl olan yasaklamak" kaidesi, daha evlaya bağlanmak kuralı, istishâbu'l-hâl ilkesi, ortak görüş ilkesi, öncekilerin şeriatı, inkâr etmeksizin herkesin kabul etmesi, delâletü's-siyâk, kavlu's-Sahâbî, mesâlih-i mürsele, seddu'z-zeria, istihsân, delâletü'l-iktirân, delâletü'l-ilhâm, hatif (gaipten gelen sesler) ve nebevi rüyadır.⁵⁰

Mütekellim metoduna bağlı usulcülerin eserlerine baktığımızda hicri beşinci asırda yaşamış usulcüler, istidlâl delilini kısımlara ayırırken sadece birkaç kısımdan bahsetmektedir. Zira istidlâl delili daha yeni ıstilahî manada kullanılmaktaydı. Hicri V. asırdan sonra yaşamış âlimler ise usulu'l-fıkıh ilmi sistemleştirdiği ve her delilin yeri belirlendiği için istidlâl delilinin alt başlığında birçok delil zikretmişlerdir.⁵¹ Ayrıca istidlâl delilinin kapsamına giren delilleri daha düzenli olarak işlemişlerdir.

İstidlâl delilinin kapsamına girip de sahih bir istidlal sayılıp sayılmayacağı hakkında ihtilaf bulunan istihsan, mesalih-i mürsele (istislâh), sahabi kavli, şer'u men kablenâ gibi⁵² deliller üzerinde durmayacağız. Burada yalnız istidlâl delilin vazgeçilmez türleri arasında zikredilen delilleri ele almak istiyoruz.

⁴⁸ Beydâvî, a. g. e. II/165.

⁴⁹ Âmidî, a. g. e. IV/155-169.

⁵⁰ Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî (v. 794/1391), *el-Bahru'l-Muhît fî Usûli'l-Fıkıh*, Nşr. Dâru's-Sefve, Ğardaka, Kahire, 1992, VI/7.

⁵¹ Zerkeşî, a. g. e. VI/39.

⁵² Âmidî, a. g. e. IV/169; bk. Koca, Ferhat, "İstidlâl" Mad. *DİA*, 1995, XXIII/324.

3.3. İstidlâl Delilleri

3.3.1. İstishâb (الاستصحاب)

Gazzâlî istishâbı genel olarak şöyle tarif eder: "Aklî veya şer'î bir delile dayanarak geçmişte sabit olan bir durumun değiştiğine dair delil bulunmadıkça hâlihazırda varlığını koruduğuna hükmetmektir."⁵³

İstidlâl delilinin kapsamına giren diğer deliller gibi istishâb delili de ihtilâflı olan delillerdendir. Şevkânî'nin anlattığına göre istishâb hakkında aşağıdaki altı noktada ihtilâf bulunmaktadır:

1. İstishâb kesin hüccettir. Hanbelîler, Malikîler, Şâfiîler ve Zahirîlerin çoğu bu görüştedir.

2. İstishâb hüccet değildir. Kelamcılar ve Hanefîlerin çoğu bu görüştedir.

3. Müçtehitte Allah arasında olan konularda hüccettir. Yani müçtehidî bağlamaktadır.

4. Bir hükme karşı çıkmak için hüccet olarak getirilebilir. Fakat herhangi bir hükmü ortadan kaldırmak için hüccet olamaz. Hanefîlerden müteahhirin bilginlerin çoğu bu görüştedir.

5. Tercih için kullanılabilir. İmam Şâfiî bu görüştedir.

6. İstishâbı kullanan kişinin niyeti herhangi bir delili nefyetmek ise hüccettir. Fakat onun niyeti hasmının dediğinin tersini ortaya koymak ise delil olarak kullanılmaz. Şâfiîlerin bir bölümü bu görüştedir.⁵⁴

Beşinci asrın önemli usûlcülerden biri olan Cüveynî de bu ihtilâfa değinirken ihtilâf taraflarını zikretmeden direkt olarak ihtilâfın vuku bulduğu konulara değinerek şöyle der: "istishâbu'l- hâli kabul edenler de aralarında ihtilâfa düşmüşlerdir. Bir grup bilgin, istishâbı müstakil bir delil olarak saymayıp tercih için kullanılabilirdiği kanaati taşırken, diğer bir grup ise istishâbı müstakil bir delil olarak saymaktadır."⁵⁵

Cüveynî, istishâbı müstakil bir delil olarak saymaz. İstishâbı müstakil bir delil olarak kabul edenlerin getirdikleri örnekleri zikredip istishâbı müstakil bir delil olarak görenlerin görüşlerini çürütmeye çalışır. Ona göre, istishâb diğer delillere bağlı tali bir delildir.⁵⁶

Dikkatleri celp eden başka bir görüş ise, Gazzâlî'nin ortaya koyduğu görüştür. Gazzâlî, "Mustasfa" adlı kitabında istishâbı, üzerinde ittifak edilen delillerden sayıp, kıyas yerine

⁵³ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/410.

⁵⁴ Şevkânî *a. g. e. s. 975*.

⁵⁵ Cüveynî, *a. g. e. I/1135*.

⁵⁶ Cüveynî, *a. g. e. I/1140*.

istidlâli, dördüncü asl (el-aslû'r-râbî) olarak zikretmektedir. Gazzâlî'nin görüşünü değerlendiren "İthâf" adlı kitabın müellifi şunu ifade etmektedir: İbn Kudâme Gazzâlî'ye uyarak istishâbı, üzerinde ittifak edilen delillerden saymış. Fakat gerçek şudur ki istishâp, kısımlarına göre farklı hükümler almaktadır.⁵⁷

İstishâbı bir delil olarak kabul edenler, görüşlerini desteklemek için şöyle bir önerme kullanırlar: "Falanca hükmün varlığı sabittir, yokluğu ise zannîdir. Bu şekilde olan bütün hükümlerin devam etmeleri ise zannîdir. Zanna uyulması ise bir fakih için gerekli ve lâzımdır. Dolayısıyla istishâb müstakil bir delil sayılmalıdır."⁵⁸

İstishâbı bir delil olarak kabul etmeyenler ise, istishâbın dayanağı olan akıl, âmm, nass ve sebepleri gerçek delil olarak görmektedirler.⁵⁹

3.3.1.1. İstishâbın Kısımları

1. Delil bulunmadıkça hiç bir kimseyi sorumlu tutmama istishâbı (استصحاب البراءة (الاصلية)).

İslâm hukukuna göre kişinin zimmetinin sorumluluktan hali olduğu kabul edilmiştir. Kişi üzerinde şer'i sorumluluğun veya şahsi bir hakkın varlığından söz edilebilmesi ancak ispat ile mümkündür.⁶⁰

Gazzâlî bu konu hakkında şunları kaydetmektedir: "Akıl, naklî ve sem'î hükümleri idrak edemez. Fakat akıl, şer'in gelmeden önce hükümlerin var olmadığı hükmünü verebilir. Şeriat gelip de hükmünü ortaya koyana kadar biz de bu hüküm üzerinde devam ederiz. Bir Peygamber gelip de beş vakit namazı farz kılsa, altıncı namazın eski hükmü üzerinde (farz olmaması) devam etmesi gerekmektedir. Yani altıncı namazın vacip olmayışı durumu devam eder. Bu namazın vacip olmayışı, Peygamberin açıklamasıyla değildir. Belki bunun nedeni daha önceden altıncı namazın vacip olmayışındır. Dolayısıyla altıncı namazın vacip olmayışının devam etmesini akıl idrak edebilir. İşte biz bu duruma istishâb diyoruz."⁶¹

Kadı Ebû't-Tayyib (v. 450/1058), bu kısım istishâb üzerinde icmâ olduğunu iddia etmektedir.⁶²

2. İstishâbu'l-umum veya istishâbu'-d-delil (استصحاب العموم او استصحاب الدليل) bu istishâb da iki kısma ayrılır.

⁵⁷ Abdülkerim b. Ali b. Muhammed En-Nemle, *İthafu Zevi'l-Basâir bi şerhi Ravdati'n-Nâzir fî Usûli'l-Fıkıh "I/VIII"* Dâru'l-Âsime, Riyâd, 1996, IV/189.

⁵⁸ Abdurrahman b. Câdullah el-Ma'ribî el-Bennânî (v. 1198/1784), *Hâşiye âlâ Şerhi'l- Mahallî âlâ metni Cem'i'l-Cevâmi "I/II"* Dâru'l-Fikir, Beyrut 2003, II/535.

⁵⁹ Bennânî, a. g. e. II/537.

⁶⁰ Zerkeşî, a. g. e. VI/20.

⁶¹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/406.

⁶² Şevkânî, a. g. e. s. 977.

a. Tahsis gelene kadar istishâbu'l-umum (استصحاب العموم حتي يرد تخصيص).

Gazzâlî'ye göre, tahsis olmadığı müddetçe âmm olan lafzın hükmüyle amel edilmelidir.

b. Nesih gelene kadar umumla istishâb (استصحاب العموم حتي يرد نسخ).

Bu kısma göre, neshe uğramayan âmm olan lafzın hükmüyle amel etmeye devam edilmelidir. Kur'an'ı Kerim'de "namazı kılın ve oruç tutun" lafızlarının hükümleri gibi.⁶³ Sem'ânî bu konuda "umum lafızlara tahsis veya nesih gelene kadar bu lafızların umumu ifade eden hükümleriyle amel edilmelidir" diyerek görüşünü açıklamaktadır.⁶⁴ Şâfiî mezhebine bağlı diğer usûlcüler de istishâbın bu kısmını bir delil olarak kabul etmektedirler.⁶⁵

3. Sebebi ortadan kalkmadığı sürece şer'an varlığı kabul edilen hükmün sabit sayılması istishâbı (ثبوتہ لوجود سببه حتي يقوم الدليل علي زواله علي استصحاب ما دل الشرع).

Meselâ, mülkiyetin kazanılmasını sağlayan sebebin varlığı halinde mülkiyet ve evlilik akdinin varlığı halinde eşlerin birbirlerine helal olması hükmü gibi.⁶⁶ Zerkeşî, bu kısım istishâbla amel edilmesinde ihtilâf olmadığını dile getirir.⁶⁷ Şevkanî'de aynı görüştedir.⁶⁸

4. İhtilâflı konularda icmâ'yla istishâb (استصحاب الاجماع في محل الخلاف).

Herhangi bir durumda bir hüküm üzerinde icmâ yapılmışsa, buna karşılık aynı hükmün farklı durumlarda ihtilâf olmuşsa, üzerinde icmâ edilmiş olan hüküm, ihtilâflı olan hükme delil teşkil etmez ve ona mesnet olamaz. Örneğin, teyemmüm alan kişinin teyemmümü, namaz dışında su gördüğünde bozulacağı hususunda icmâ vardır. Fakat namaz içinde su gördüğü zaman teyemmümün bozulacağı hususunda ihtilâf meydana gelmiştir. İşte üzerinde icmâ edilen durum, ihtilâflı olan duruma delil olamaz.⁶⁹ Yani namaz dışında görülen suyun namaza etkisi, namaz içinde görülen suyun namaza etkisi için delil olmaz.

Bu son kısım istishâbın hücciyeti konusunda da ihtilâf vardır. Sübkî, usûlcülerin çoğu (el-Bâkılânî, Ebû İshâk eş-Şirâzî, İbn'u's-Sebağ, Gazzâlî), bu kısım istishâbı şer'î bir delil olarak görmedikleri,⁷⁰ Müzeni,(v. 264/878), Sayrafî, (v. 517/1123), İbn Süreyc (v. 657/1258) ve Âmidî bu istishâbla amel ettikleri iddia etmektedir.⁷¹

Netice olarak istishâb deliliyle ilgili şunları söyleyebiliriz: İstidlâl delili hakkında ihtilâf olduğu gibi istidlâlin bir kısmı olan istishâb hakkında da ihtilâf vardır. İstishâb delili

⁶³ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/409.

⁶⁴ Sem'ânî, *a. g. e.* IV/366.

⁶⁵ Muhammed b. Ahmed b. Muhammed Ebû Abdillâh Celâlüddîn el-Ensârî el-Mahallî (v. 864/1459), *Şerhu 'Cem'i'l-cevâmi* "I/II" (Bennânî haşiyesiyle birlikte) Dâru'l-Fikir, Beyrut, 2005, II/538.

⁶⁶ Zerkeşî, *a. g. e.* VI/20.

⁶⁷ Zerkeşî, *a. g. e.* VI/20.

⁶⁸ Şevkânî, *a. g. e. s.* 976.

⁶⁹ Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/413.

⁷⁰ Şevkânî, *a. g. e. s.* 978; bk. Gazzâlî, *el-Müstasfâ min 'İlmi'l-Usûl*, II/412;

⁷¹ Sübkî, *Cem'u'l-Cevâmi*, II/540.

konusunda, Şâfiî usûlcüler ile Hanefî usûlcüler arasında ihtilaf olduğu gibi Şâfiî usûlcülerin arasında da ihtilaf vardır. Bu ihtilâflara rağmen istidlâl delilini kabul edenlerin çoğunluğuna göre istidlâl türleri arasında istishâb, kaynak değeri bakımında diğer delillerden daha kuvvetlidir. Yani istidlâlın kısımları arasında en az ihtilâfın söz konusu olduğu kısımdır. Bunun içindir ki biz de istishâbı ilk sıraya koyduk. Ayrıca bu araştırmamızda şunu da gördük ki usûlcülerin bir bölümü istishâbı bir delil olarak kökten reddederken, diğer bir bölümü ise istishâbın bir kısmını kabul etmemektedir.

3.3.2. Ortak Görüş (القول باقل ما قيل)

Bu delil hakkında da usûlcüler ihtilâfa düşmüşlerdir. Usûlcülerin ihtilâfı bu delilin hem hüccet değerinde hem de tarifinde söz konusudur. Bu delilin hüccet değerine geçmeden önce tarifine bakmak uygun olur.

Ebû İshâk eş-Şirâzî "el-Luma" adlı eserinde bu delili şöyle tanımlamaktadır: "İnsanlar (müçtehitler) bir ölçüyü belirleme konusunda, ihtilâfa düşebilirler. Bir kısmı bazı konularda bir ölçünün limitini belirlerken, diğer bir kısmı bu limitin üstünde ve altında bir ölçü takdir edebilirler. İşte bir konu hakkında tespit edilen bu miktar ve ölçüler arasında en az olanıyla hüküm vermektir."⁷²

Şevkânî, "İrşâdu'l-Fuhûl" adlı eserinde şunu nakletmektedir: "Kaffal eş-Şaşî (v. 417/1026), bu delili şöyle tarif etmektedir: Peygamber (s.a.s.) tarafından ortaya konulmadan bir mücmeli beyan etmek amacıyla kendisinden bir fiil varit olursa, mevcut olanların azıyla hüküm vermektir."⁷³

Özellikle bu delili İmam Şâfiî kullanmıştır. Bu delili kabul edenlerin arasında Bâkılânî de bulunmaktadır. Zerkeşî'nin naklettiğine göre Kadı Abdülvahhab (v. 422/1031), bu delil üzerinde müçtehitlerin icmâ'ının var olduğu görüşünü bazı usûlcülere atfetmektedir.⁷⁴

Usûlcüler, bu delile Hıristiyan ve Yahudilerin diyetini örnek olarak getirirler. Bazı fakihler, Hıristiyan ve Yahudilerin diyeti bir Müslümanın diyeti kadar olduğunu, diğer bir kısmı da ehli kitabın diyetinin bir Müslümanın diyetinin yarısı kadar olduğunu, fakihlerin diğer bir kısmı ise ehli kitabın diyetinin bir Müslüman diyetinin üçte biri kadar olduğunu söylemektedir. İmam Şâfiî bu meselede takdir edilen en az ölçüyle hüküm etmiştir. Yani ortak görüşe göre hüküm vermek üzere, "Hıristiyan ve Yahudilerin diyeti bir Müslüman diyetinin üçte biridir," diye görüş bildirmiştir. İmam Şâfiî bu görüşünü şuna dayandırmaktadır: "en az ile amel etmenin sebebi ortak görüşün üzerinde birleştiği miktarın (en az miktar) yakînî olması ve bütün âlimlerin zımnen de olsa az olanın üzerinde icmâ' etmeleridir."⁷⁵ Ayrıca İmam

⁷² Şirâzî, *el-Lüma' fi Usûli'l-Fıkıh*, s. 248.

⁷³ Şevkânî, *a. g. e. s. 1000*.

⁷⁴ Şevkânî, *a. g. e. s. 1000*; bk. Zerkeşî, *a. g. e. VI/27*.

⁷⁵ Şirâzî, *el-Lüma' fi Usûli'l-Fıkıh*, s. 248.

Şâfiî bu delili berâet-i aslîyeye de dayandırmıştır.⁷⁶ Ancak Buradaki icmâ'dan maksat luğavi icmâ olup, ıstilahî icmâ olmadığı açıktır.

3.3.3. Telâzüm (التلازم)

Telâzüm, aralarındaki illet ve benzerlik belirtilmeden iki hükmün birbirini zorunlu kılmasıdır.⁷⁷

Sübkî, istisnâî, iktirânî kıyas ve kıyasu'l-aks'i telâzümün türleri olarak sayar.⁷⁸ Âmidî, İbnü'n-Neccar ve Sübkî ise telâzümü istidlâl delilinin kapsamında zikrederler ve telâzümü delil kabul ederler.⁷⁹

Beydâvî ise telâzümü ihtilâflı deliller arasında değil, ihtilâflı delillerden hemen önce kıyasın sonunda anlatır. Bu da telâzümün müstakil bir delilden daha çok kıyasın bir parçası olduğu sonucunu doğurur.⁸⁰

Usûl kitaplarına baktığımızda telâzüm hakkında olumsuz bir görüşü görülmemektedir. Fakat İbnü'l-Hâcib ve Âmidî'nin istidlâl kapsamında telâzümü da saydıkları nakledilmektedir.⁸¹

Bu delille ilgili örnek olarak bilginler şunu misal getirirler: Baliğ kişinin malında zekât farz ise, çocuğun malında da zekâtın farz olması gerekir. Zira aralarındaki müşterek illet birdir. O da fakirlerin ihtiyacını gidermektir.⁸²

3.3.4. Sebebin Var Oluşu (وجود السبب)

Âmidî bu delili usûl kitabına alır ve hararetle savunur. O, bu delil ile ilgili şu açıklamayı yapmaktadır: "Bir meselede sebebin var olması kesinlikle delilin var olması demektir. Zira sebebin sübutuyla matlubun sübutu lâzım gelir. Bu da sebebin delil olmasında, şüphenin olmadığı kanıtıdır. Ayrıca sebebin aslî delillerden olmadığı kesindir. Dolayısıyla istidlâl olmalıdır."⁸³

⁷⁶ Muhammed b. el-Hasen el-Bedahşî (v. 922/1516), *Menâhicü'l-Ukûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl "I/III"* (eser, *İsnevî'nin Minhâc üzerine yaptığı Nihayetü's-sûl* isimli şerhlerle birlikte basılmıştır), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984, III/182.

⁷⁷ Bennânî, *a. g. e.* II/528.

⁷⁸ Sübkî, *Cem'i'l-Cevâmi*, II/ 528.

⁷⁹ Âmidî, *a. g. e. s.* IV/147; Sübkî, *Cem'i'l-Cevâmi*, II/528; bk. İbnü'n-Neccâr, *a. g. e.* IV/397.

⁸⁰ Sübkî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, III/164.

⁸¹ İbnü'l-Hümâm, *a. g. e.* IV/ 176.

⁸² Sübkî, *el-İbhâc fî Şerhi'l-Minhâc*, II/164.

⁸³ Âmidî, *a. g. e. s.* IV/146.

3.3.5. Mâni'in Var Olması (وجود المانع)

Bir önceki delil gibi bu delili de Âmidî usûl kitabına almış ve sahip çıkmıştır. Bennânî bu delili bir örnekle açıklar: "Katil maktulün babası olduğu zaman katil öldürülmez. Zira mani vardır."⁸⁴ Bu açıklamalardan mâni'in bir delil olduğu ortaya çıkmaktadır.

3.3.6. Şart'ın Olmaması (فقد الشرط)

Bu delil ile yukarda bahsettiğimiz iki delili, Âmidî ve Sübkî tarafından istidlâlin çeşitleri arasında saymaktadır.⁸⁵ Şevkanî de bu üç delil hakkındaki bilginlerin ihtilâfına değinmektedir. Şevkanî bu delili kabul edenlerin ve kabul etmeyenlerin görüşlerini zikrettikten sonra "bana göre bu bir delil değildir. Olsa olsa bir delili ortaya koyma yöntemidir" demektedir.⁸⁶ Bu üç delil hakkındaki ihtilâflar lâfzîdir diyebiliriz. Zira bütün âlimler şart, mani ve sebebin etkileri konusunda hemfikirdirler.

3.3.7. Delâletü'l-İktirân (دلالة الاقتران)

Delâletü'l-iktirân, nasslarda beraber zikredilen iki şeyin hükmünün aynı olarak kabul edilmesidir.⁸⁷

Şafiilerden Seyrafi (v. 368/979), İbnü Ebi Hüreyre ve Müzenî (v. 264/877); delâletü'l-iktirân delilini kabul etmektedir. Şafiî dışında kalan diğer mezhep fakihleri de bu delili kabul etmektedir. Hanefilerden Ebû Yusuf (v. 183/799); Malikilerden İbn Nasr (v. 402/1011), onlardan bazılarıdır. Hatta İmam Malik ile İmam Şâfiî'nin bu delile dayanarak bazı hükümleri ortaya koydukları nakledilmektedir. İmam Malik "*Hem onlara binmeniz için, hem de ziynet için atları, katırları ve merkepleri yarattı*"⁸⁸ âyetine dayanarak atlara zekât düşmeyeceğini söylemiştir. İmamın burada dayandığı delil iktirân delilidir. İmam şöyle bir formül geliştirmiştir: Bu ayette katır, merkep ve at beraber zikredilmiştir. Katır ve merkeplere zekâtın düşmeyeceği görüşü hakkında icmâ vardır. At da onlarla beraber zikredildiği için atlarda da zekât olmamalıdır.⁸⁹

Beyhakî (v. 458/1065), İmam Şâfiî'nin iktirân delilini kullandığı ile ilgili şu örneği vermektedir: İmam Şâfiî, "*Haccı ve umreyi Allah için tamamlayın*"⁹⁰ âyetinden umrenin de hac gibi farz olduğunu hükmünü çıkarmıştır. Zira Allah Teâlâ ikisini beraber zikretmiştir. Bu da ikisinin hükmünün aynı olduğunun göstergesidir.⁹¹

Cumhura göre, nazımdaki birliktelik hükümde birlikteliği gerektirmediği için delâletü'l-iktirân kabul edilmez. Ayrıca bu delili kabul edenlerin, atıf edatının (harfinin), birlikteliği gerektirdiği konudaki görüşlerine cumhur karşı çıkmaktadır. Cumhur, bunlara karşı şunu dile

⁸⁴ Bennânî, a. g. e. II/532.

⁸⁵ Âmidî, a. g. e. s. IV/145; bk. Sübkî, *Cemu'l-Cevamî*, II/532.

⁸⁶ Şevkânî, a. g. e. I/990.

⁸⁷ Zerkeşî, a. g. e. VI/99.

⁸⁸ Nahl, 16/7. والخيل والبغال والحمير لتركبوها وزينة.

⁸⁹ Zerkeşî, a. g. e. VI/99.

⁹⁰ Bakara, 2/195. واتموا الحج والعمرة لله.

⁹¹ Şevkânî, a. g. e. I/1014.

getirmektedir. Eksik tümcelerde bu söyledikleriniz söz konusu olabilir. Fakat tam tümcelerde bu kuralın geçerliliği mümkün görünmemektedir.⁹² Bu noktadan hareketle eksik tümcelerde bütün bilginlere göre delaletü'l-iktirân diye bir delilin var olduğu sabittir. Fakat tam tümcelerde bu ittifaktan bahsetmek mümkün değildir.

SONUÇ

Çalışmamızda ulaştığımız sonuçlar aşağıdaki gibidir.

1. Usûlcülerin büyük çoğunluğu aslî kaynakların dışında başka delillerin var olduğu konusunda hemfikirdir.

2. Bilginler arasında edille-i erbaâ (kitab, sünnet, icmâ ve kıyas) dışındaki delilleri isimlendirme konusunda bir ittifak yoktur. Hatta aynı mezhebe bağlı âlimler arasında da ittifak olmadığı görülmektedir.

3. İlk asırlarda istidlâl kavramı daha çok lügavî mânada kullanılmaktaydı. Daha sonraki dönemlerde, özellikle hicri V. asra gelindiğinde istidlâl kavramı ıstilahî manada usûl kitaplarında yerini aldı.

4. İstidlâl kavramını usûlcüler arasında en çok ıstilahi manada kullananlar mütekellimîn metoduna bağlı bilginlerdir. Fukaha metoduna bağlı bilginler ise ihtilâflı delillere daha çok istihsân ismini vermişlerdir.

5. İstidlâl hakkındaki ihtilâf üç kısma ayrılmaktadır: Kabul edenler, kabul etmeyenler ve kabul edip ifrat derecesinde uygulayanlardır.

6. Şâfiî usûlcülerin usûl kitapları incelendiğinde istidlâl deliline kıyas bahsi içinde veya kıyasın akabinde yeni bir başlık açarak yer verdikleri görülmektedir. Bu da istidlâlin beşinci delil olduğunu göstermektedir.

7. Hicri V. asırda yaşamış olan usûlcüler, istidlâl delilini iki kategoride ele almaktadırlar: Makbul ve tartışmalı deliller.

8. İstidlâl delilin kapsadığı deliller konusunda fıkıhçılar arasında ittifak yoktur. Fakat istidlâl delilin vazgeçilmez türleri arasında zikredilen deliller şunlardır. İstishâb, ortak görüş, telâzüm, sebep, mani, şart ve delâletü'l-iktiran.

KAYNAKÇA

Amidî, Ebû'l-Hasen Seyfeddin Ali b. Muhammed b. Sâlim es-Sa'lebî el-Amidî (v. 631/1233), *el-İhkâm fî Usûli'l-Ahkâm*, "I/IV" Dâru's-Sumeyî, Riyad, 2003.

Bâkılânî, Ebû Bekr Muhammed b. Tayyib b. Muhammed el-Basrî (v. 403/1013), *et-Takrîb ve'l-İrşâd*, Thk. Abdülhamid b. Ali Sekkâf, Beyrut, 1998.

⁹² Şevkânî, a. g. e. I/1014.

Bedahşî, Muhammed b. El-Hasen (v. 922/1516), *Menâhicü'l-Ukûl fî Şerhi Minhâci'l-Usûl* (eser, İsnevî'nin *Minhâc* üzerine yaptığı *Nihayetü's-sûl* isimli şerhle birlikte basılmıştır), Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.

Bennânî, Abdurrahman b. Câdullah el-Ma'ribî (v. 1198/1784), *Hâşiye âlâ Şerhi'l-Mahallî âlâ metni Cem'i'l-cevâmi'* I/II, Dâru'l-Fikr, Beyrut 2003.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Arap-İslâm Kültürünün Akıl Yapısı, Arap-İslâm Kültüründeki Bilgi Sistemlerinin Eleştirel Analizi*, Çev. B. Köroğlu, H. Hacak, E. Demirli, Kitabevi Yayınları, İstanbul, 1999.

Cürcânî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Ali es-Seyyid eş-Şer'îf el-Cürcanî (v. 816/1413), *et-Ta'rîfât*, yy, ty.

Cüveynî, İmâmu'l-Haremeyn Ebû'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdullah Yusuf et-Tâî en-Nîsâbûrî (v. 478/1085), *el-Burhân fî Usûli'l-fıkıh*, "I/II" Thk. Abdülâzım Mahmud ed-Dîb, Dâru'l-Vefâ, 1997.

Gazzâlî, Hüccetü'l-İslâm Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ahmed et-Tûsî (v. 505/1111), *el-Müstasfâ Min 'İlmi'l-Usûl*, "I/IV" Dâru'l-Fikir, Dımaşk, ty, çev. H. Yunus Apaydın, İslâm Hukukunda Deliller ve Yorum Metodolojisi.

_____, *el-Menhûl min Ta'likâti'l-Usûl*, Thk. Muhammed Hasan Heyto, Dâru'l-Fikir, Dımaşk, 1980.

İbnü'l-Hümâm, Kemâleddin Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdülhamid es-Sivasî el-İskenderî (v. 861/1457), *et-Tahrîr fî 'İlmi'l-Usûl* "I/IV" (İbn Emiru'l-Hâcc ve Emir Padişah şerhi ile birlikte).

İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem (v. 731/1330), *Lisânu'l-Arab*, Kitâbûl-Meârif, Kahire, ty.

İbnü'n-Neccâr, Ebû Bekr (Ebû'l-Bekâ) Takıyyüddîn Muhammed b. Ahmed b. Abdülaziz el-Fütûhî (v. 972/1564), *Şerhu'l-Kevbebi'l-Münîr*, "I/IV" Thk. Muhammed ez-Zuhaylî-Nezîh Hammâd, Dâru'l-Fikir, Dımaşk, 1980.

Mahallî, Ebû Abdullah Celâlüddîn Muhammed b. Ahmed b. Muhammed el-Ensârî (v. 864/1459), *Şerhu 'Cem'i'l-Cevâmi'*, "I/II" (Bennânî haşiyesiyle birlikte) Dâru'l-Fikir, Beyrut. 2005.

Nemle, Abdülkerim b. Ali b. Muhammed, *İthafu Zevi'l-Basâir bi Şerhi Ravdati'n-Nâzir fî Usûli'l-Fıkıh*, Dâru'l-Âsime, Riyâd, 1996.

Sem'anî, Ebû'l-Muzaffer Mansur b. Muhammed b. Abdulcabbâr (v. 489/1095), *Kavâtu'l-Edille fi'l-Usûl*, "I/V" Thk. Muhammed Hasen İsmail, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1997.

Sübkî, Abdülvehhab b. Ali b. Abdülkafi el-İmam Taceddin Ebi Nasr es-Sübkî (v. 771/1370), *Cem'u-l-Cevami* "I/II" (Mahallî şerhiyle beraber), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1984.

Şâfiî, Muhammed b. İdrîs (v. 204/820), *er-Risâle*, Thk. Ahmed Muhammed Şakir, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut, 1939.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed (v. 1250/1834), *İrşâdu'l-Fuhûl ilâ Tahkiki İlmi'l-Usûl*, Thk. Ebu Hafs Samî b. Arabî el-Eserî, Dâru'l-Fezile, yy, yt.

Şîrâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali b. Yusuf el-Fîrûzâbâdî (v. 476/1083), *Şerhu'l-Lüma'* "I/II" Thk. Abdülmecid Türkî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut, 1988.

_____ el-Lüma' fi Usûli'l-Fıkıh, Thk. Muhyiddîn Dîb-Yusuf Ali Bedîvî, Beyrut, 1995.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah, (v. 794/1391), *el-Bahru'l-Muhît fi Usûli'l-Fıkıh*, "I/VI" Dâru's-Sefve, Ğardaka, Kahire, 1992.